

Kamil Brzeziński¹

Agnieszka Rzeńca²

Panel obywatelski jako narzędzie kształtowania polityki klimatycznej miasta: przykład II Łódzkiego Panelu Obywatelskiego

Abstrakt

W raporcie Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) wskazano, że zmian, które już zaszły w środowisku, nie uda się cofnąć, ale możliwe jest zahamowanie wzrostu temperatury i zapobiegnięcie katastrofie klimatycznej na globalną skalę. Warunkiem jest wdrażanie rozwiązań i działań mających na celu osiągnięcie neutralności emisyjnej w skali lokalnej (miasta). W związku z powyższym należy postawić pytanie, jak definiować i projektować lokalną, miejską politykę klimatyczną oraz jakie narzędzia wykorzystywać, aby z jednej strony zmniejszyć emisyjność miast, a z drugiej zwiększyć ich poziom rezyliencji i adaptacji do zmian, których już doświadczamy? Celem artykułu jest określenie roli panelu obywatelskiego (PO) jako narzędzia kreowania miejskiej polityki klimatycznej oraz stymulowania działań z zakresu mitygacji i adaptacji do zmian klimatu. Badania literaturowe prowadzono z perspektywy nauk socjologicznych, ekonomii i ochrony środowiska. Badania empiryczne dotyczą Łodzi i opierają się na ankietach realizowanych w trakcie II Łódzkiego Panelu Obywatelskiego (II ŁPO) pt. „W jaki sposób zredukować szkodliwą

¹ Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, e-mail: kamil.brzezinski@uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0002-3015-1294>.

² Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, e-mail: agnieszka.rzenca@uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0003-1167-1363>.

emisję gazów cieplarnianych na terenie Łodzi o 55 procent do 2030 roku?” oraz zogniskowanym wywiadzie grupowym z panelistami, zrealizowanym niespełna po roku od rozpoczęcia realizacji II ŁPO. Wynika z nich, że PO może być istotnym narzędziem kształtowania miejskiej polityki klimatycznej, na co wskazują wypracowane rekomendacje prezentujące całe spectrum rozwiązań potrzebnych dla łodzian i miasta. Uczestnicy II ŁPO podkreślali znaczenie części edukacyjnej, rzetelnej, sprawdzonej wiedzy popartej przykładami, której wciąż brakuje lub jest niepełna, oraz wagę bezpośrednich kontaktów i rozmów z przedstawicielami urzędu miasta, organizacji społecznych i in. na temat rządzenia w mieście. Traktowali panel jako miejsce do wyrażenia własnego zdania, mile spędzonego czasu, ciekawych rozmów, niemniej jednak podkreślali wagę odbytych dyskusji i wypracowanych rekomendacji, tym samym wskazując, że nie jest to jedynie partycypacja dla partycypacji.

Słowa kluczowe: miejska polityka klimatyczna, instrumenty polityki miejskiej, panel obywatelski

Kody klasyfikacji JEL: R28, Q01, Q44, Q54, Q56

Citizens' Assembly as a Tool for Shaping Urban Climate Policy: the Example of the Second Łódź Citizens' Assembly

Abstract

In the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) report, it was indicated that the changes that have already occurred in the environment cannot be reversed, but it is possible to halt the increase in temperature and prevent a global-scale climate catastrophe. The condition for this is the implementation of solutions and actions aimed at achieving emission neutrality at the local level (cities). In light of the above, it is necessary to ask how to define and design local urban climate policy and what tools to use to both reduce the emissions of cities and increase their resilience and adaptation to the changes we are already experiencing. This article aims to define the role of the Citizens' Assembly (CA) as a tool for shaping urban climate policy and stimulating mitigation and adaptation actions to climate change. The literature research was conducted from the perspective of sociology, economics, and environmental protection. The empirical research focuses on the city of Łódź and is based on surveys conducted during the 2nd Łódź Citizens' Assembly (2nd ŁCA), titled "How to reduce harmful greenhouse gas emissions in Łódź by 55 per cent by 2030?" as well as a focused group interview with panellists conducted almost a year after the start of the 2nd ŁCA. The findings indicate that the CA can be an important tool in shaping urban climate policy, as evidenced by the developed recommendations that present a wide spectrum of solutions needed for the residents of Łódź and the city itself. Participants of 2nd ŁCA emphasized the significance of the educational component, highlighting the need for reliable, verified knowledge supported by examples, which is still

lacking or incomplete, as well as the importance of direct contacts and discussions with representatives of the city council, social organizations, and others on the subject of city governance. They viewed the CA as a place to express their own opinions, spend quality time, and engage in interesting conversations. Nevertheless, they stressed the importance of the discussions held and the recommendations developed, making it clear that this is not just participation for the sake of participation.

Keywords: urban climate policy, urban policy instruments, and citizens' assembly

JEL Classification Codes: R28, Q01, Q44, Q54, Q56

Wprowadzenie

Globalny kryzys klimatyczny jest faktem, tak samo jak związane z nim konsekwencje w postaci ekstremalnych zjawisk pogodowych oraz zmiany warunków życia i gospodarowania wielu społeczności (IPCC, 2022). W miarę jak ekosystemy (w tym ekosystemy miast) zmieniają się pod wpływem zmian klimatu, spada ich zdolność do świadczenia tzw. „usług adaptacyjnych” – szerzej usług ekosystemów, a tym samym zdolność do wspierania przystosowania się, człowieka i systemów społeczno-gospodarczych, do pojawiających się zagrożeń i zmieniających się warunków funkcjonowania (Lavorel et al., 2020). Z tej perspektywy kluczowe jest poszukiwanie rozwiązań problemów związanych z kryzysem klimatycznym (Tomozeiu i Joss, 2013), w tym ograniczenie niekorzystnych oddziaływań na środowisko przyrodnicze. Niezbędne jest projektowanie i wdrażanie sprawiedliwych społecznie rozwiązań w kierunku rozwoju zrównoważonego i polityki klimatycznej (Malhi et al., 2020).

W tym kontekście zauważalny wzrost zainteresowania społeczeństwa kwestiami zmian klimatu oraz odpowiedzialności wszystkich użytkowników środowiska za jego jakość jest atutem i sprzymierzeńcem polityki, której przedmiotem jest klimat i jego ochrona. Ponad trzy czwarte obywateli UE (77%) uważa, że zmiana klimatu jest obecnie bardzo poważnym problemem. 35% uważa, że osobiście jest odpowiedzialna za walkę ze zmianą klimatu (European Commission, 2023). Również w Polsce obserwujemy tendencję wzrostową odsetka badanych osób uważających problem zmian klimatu za bardzo ważny (2022: 73% vs. 2020: 68% vs. 2018: 39%). W opinii 60% respondentów działania na rzecz minimalizacji niekorzystnych skutków zmian klimatu powinien podejmować przede wszystkim każdy z nas (Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski, 2022). W raportach IPCC (2021, 2022) i OECD (2020) oraz w literaturze (Fortuniak, 2024; Legutko-Kobus et al., 2020; Rosenzweig, 2018; Seto et al., 2015; Grimm et al., 2008; Lewińska, 2000) wyraźnie podkreślana jest rola miast w globalnej polityce klimatycznej, zarówno ta negatywna

(największy wkład w całkowitą emisję GHG, przekształcenia terenu, ubożenie bioróżnorodności), jak i pozytywna. Beatley (1998) podkreśla, że tylko społeczeństwo zrównoważone, współtworzące miasto poprzez świadome wybory, zaangażowanie obywatelskie oraz realnie ograniczające swoje presje, buduje siłę miasta i jego zdolności do adaptacji do zmian. Innymi słowy, skonstatować można, że miejskie polityki, w tym polityka klimatyczna, powinny być kształtowane w oparciu o dialog i partycypację z mieszkańcami. Zważywszy na fakt, że w literaturze podkreślane jest znaczenie dialogu obywatelskiego jako istotnej wartości życia publicznego w państwie demokratycznym (Miształ, 2014: 51). Jednym z narzędzi dialogu i polityki miejskiej zorientowanej terytorialnie, włączającym aktywnie mieszkańców w proces decyzyjny, jest panel obywatelski (PO). Stanowi on jedną z bardziej obiecujących innowacji demokratycznych, można go zdefiniować jako rodzaj mini-publiki (*minipublics*) składającej się z obywateli wyłonionych w sposób losowy, aby reprezentować daną społeczność (Lacelle-Webster i Warren, 2021). Uczestnicy wybierani są losowo zwykle z rejestru wyborców, a następnie dokonywane jest kolejne losowanie spośród tych, którzy wyrazili zainteresowanie udziałem. Choć nie jest to ściśle losowa próba, to jednak dąży się do zachowania reprezentatywności dla populacji pod względem wieku, płci i lokalizacji geograficznej. Sam PO odbywa się zwykle w dwóch fazach: fazie nauki, która może trwać kilka weekendów i pozwala uczestnikom zapoznać się ze złożonością rozważanych kwestii, oraz fazie deliberacyjnej, podczas której obywatele omawiają zgromadzone dowody i uzgadniają swoje ostateczne propozycje. Po zakończeniu deliberacji zazwyczaj przeprowadzane jest głosowanie wśród uczestników, aby wybrać opracowane wcześniej przez uczestników rekomendacje (Escobar i Elstub, 2017; Gerwin, 2018). Praktyka ta zyskuje w Polsce coraz większą popularność. PO coraz częściej wykorzystywane są w kwestiach adaptacji do zmian klimatu (Ejsing et al., 2023; Sobol, 2024). Znamienne jest również to, że panele obywatelskie w kraju wykorzystywane są głównie w obszarach dotyczących środowiska, zmiany klimatu itp.

W kontekście powyższych rozważań artykuł dotyczy miejskiej polityki klimatycznej (MPK) oraz PO jako jednego z narzędzi jej współtworzenia. MPK jest jedną z kluczowych polityk publicznych w warunkach dynamicznych zmian klimatu i identyfikowanych zagrożeń i strat społecznych, ekonomicznych i ekologicznych. Kluczowe jest określenie jej ram oraz wskazanie znaczenia procesów partycypacji i aktywności obywatelskiej dla jej stymulowania i kreowania.

Stąd w warstwie teoretycznej artykuł odnosi się m.in. do koncepcji rozwoju lokalnego i terytorializacji procesów rozwoju (*place based approach*), które wzmocniają rolę czynników endogenicznych i oddolnych aktywności na rzecz zmian. Cechą charakterystyczną rozwoju lokalnego jest istnienie specyficznego układu określane-

go jako układ lokalny, który konstytuują takie elementy jak: terytorium (miejsce), zasoby lokalne, społeczność lokalna, „oddolny” charakter rozwoju. Rozwój lokalny ze swej natury ma charakter integrujący, jest procesem polegającym na mobilizacji i koordynacji własnych zasobów i energii, opiera się na angażowaniu sił i zasobów terytorium oraz kładzie nacisk na procesy zachodzące w „miejscu” (Jewtuchowicz, 2005). Podejście to znajduje kontynuację w koncepcji *territorial governance*, w której eksponowana jest konieczność koordynacji działań pomiędzy różnymi podmiotami i instytucjami oraz integracja polityk sektorowych, która powinna sprzyjać osiągnięciu synergii między sektorami i podejmowanymi działaniami. Podkreślana jest rola aktywności obywatelskiej i kapitału społecznego oraz otwarcia na współpracę różnych interesariuszy. Z perspektywy kryzysu klimatycznego istotą jest zdolność adaptacyjna podmiotów (społeczności, podmiotów gospodarczych), instytucji, organizacji, do szybko zmieniających się uwarunkowań poprzez instytucjonalne i indywidualne uczenie się, myślenie przyszłościowe oraz zachowanie elastyczności i eksperymentowanie w działaniu (ESPON, 2014; Nowakowska, 2017).

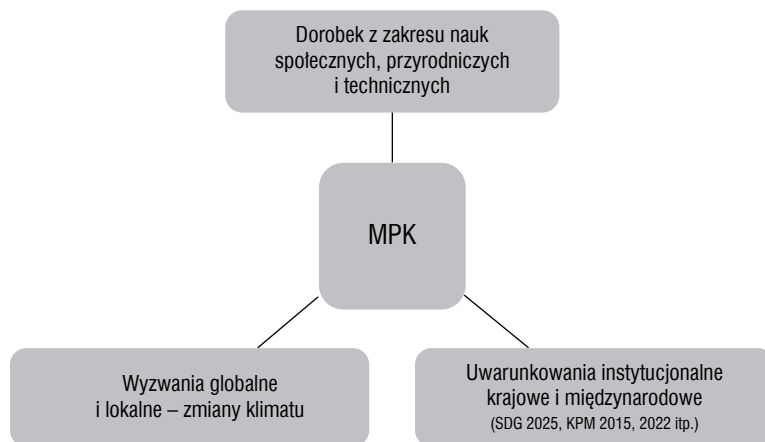
Autorzy korzystają także z dorobku ekonomii środowiska i ekonomiki miasta oraz współczesnych koncepcji miasta zrównoważonego (*urban sustainability*), metabolizmu miasta (*urban metabolism*) i miasta odpornego (*urban resilience*). Koncepcje te przenikają się nawzajem i uzupełniają, czerpiąc z dorobku badań z obszaru nauk społecznych, przyrodniczych czy technicznych. Wpisują się w paradygmat rozwoju zrównoważonego, który wyraźnie akcentuje rolę systemowego i kompleksowego podejścia, w którym miasto traktowane jest jako układ społeczno-gospodarczo-ekologiczny. Nowe koncepcje ekonomii (zielona ekonomia (*green economy*), gospodarka o obiegu zamkniętym (*circular economy*), gospodarka niskoemisyjna (*low emission economy*), dewzrost (*degrowth*)) wyraźnie wskazują, że wybiórcze wdrażanie rozwiązań (np. neutralizacja zanieczyszczeń) jest niewystarczające w warunkach wielości i różnorodności „kryzysów”, a także ich dynamiki. Identyfikowane, ale również przewidywane, zagrożenia i ryzyka wymagają kompleksowych i głębokich zmian projektowania rozwoju miast (Legutko-Kobus et al., 2020). Stąd potrzeba holistycznego spojrzenia na miasto i uwzględnienia specyficznych lokalnych uwarunkowań, predyspozycji i podatności na kryzys i jego aktualne i potencjalne efekty. Przedstawione powyżej koncepcje odnoszą się do kwestii przezwyciężenia kryzysów oraz stymulowania nowych trajektorii rozwoju – rozwój miasta zielonego, sprawiedliwego i produktywnego – które mocno wybrzmiewają w Nowej Karcie Lipskiej (2020). Społeczny wymiar rozwoju miast stanowi oś koncepcji Smart City 3.0, w której podnoszone są kwestie podmiotowości społeczności miejskiej i zaangażowania obywatelskiego, tj. włączenia, sprawiedliwości, równości (Hofmeister et al., 2014; Hu et al., 2016). Kolejna odsłona Smart City, Smart City 5.0, wzmacnia perspektywę zorientowaną

na obywatela (Rosemann et al., 2021) oraz zapewnia dalszą reinterpretację miasta i jest impulsem do transformacji środowisk miejskich (Becker et al., 2023).

W efekcie w warstwie empirycznej uwaga autorów koncentruje się na jednym z instrumentów coraz częściej wykorzystywanym w polskich miastach – panel obywatelski, narzędziu urealniamym przedstawione powyżej założenia dotyczące upodmiotowienia społeczności miejskiej oraz włączenia mieszkańców w procesy współdecydowania i współzarządzania. PO wywodzi się z idei demokracji deliberacyjnej, która powstała jako wyniki sprzeciwu wobec agregacyjnych procedur decyzyjnych (Grygień, 2022), jednocześnie miała stanowić panaceum na kryzys liberalnej demokracji przedstawicielskiej (Dalton, 2004; Dryżlak et al., 2019). Tę nową formę demokracji cechować miały publiczne debaty między obywatelami, w ramach których przed podjęciem decyzji, obywatele mieli wymieniać się argumentami odwołującymi się do dobra wspólnego i odrzucającymi partykularne interesy, co miało prowadzić do „racjonalnej zgody” (Juchacz, 2006: 11). Zdaniem zwolenników demokracji deliberacyjnej decyzje polityczne powinny być wynikiem uczciwej i rozsądnej dyskusji między obywatelami (OECD, 2020). W konsekwencji celem artykułu jest określenie i ocena roli panelu obywatelskiego jako narzędzia kreowania MPK oraz stymulowania działań z zakresu mitygacji i adaptacji do zmian klimatu. Studium przypadku stanowi miasto Łódź, które dwukrotnie wykorzystywało PO do podejmowania decyzji w tej kwestii. W artykule skoncentrowano się na przedstawieniu wyników prowadzonych badań II ŁPO, którego celem było znalezienie odpowiedzi na pytanie „W jaki sposób zredukować szkodliwą emisję gazów cieplarnianych na terenie Łodzi o 55% do 2030 roku?”.

Miejska polityka klimatyczna

Miasta od początku istnienia były przedmiotem polityki; za sprawą uwarunkowań przyrodniczych i ekonomicznych, ale również decyzji politycznych, powstawały miasta pełniące funkcje handlowe, obronne, kulturalne, portowe, przemysłowe i inne. Polityka miejska nie jest zatem nowym pojęciem na gruncie nauki i praktyki. Niemniej jednak, w ostatnich latach zaobserwować można szczególne wyeksponowanie MPK za sprawą globalnych i lokalnych wyzwań klimatycznych, refleksji naukowej dotyczącej ww. wyzwań oraz międzynarodowych i krajowych dokumentów poświęconych miastom, jak np. Karta Lipska, Pakt Amsterdamski, Agendą na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030, Krajowa Polityka Miejska 2030) (zob. rysunek 1). Poza tymi trzema elementami wspomnieć należy również o intensywnym rozwoju aktywizmu miejskiego.

Rysunek 1. Przesłanki i uwarunkowania miejskiej polityki klimatycznej

Źródło: opracowanie własne.

W warunkach polskich polityka miejska jako jedna z polityk publicznych została usankcjonowana przez przyjęcie Krajowej Polityki Miejskiej 2023 (KMP) w 2015 r. Dokument ten zmienił dotychczasowe spojrzenie na problematykę rozwoju miast, odchodził od podejścia sektorowego i podkreślał rolę synchronizacji i integracji działań oraz współpracy. Sformułowana wówczas polityka miejska wskazała pięć celów głównych (miasto sprawne, miasto zwarte i zrównoważone, miasto silne, miasto konkurencyjne, miasto spójne), które odnosiły się do dziesięciu wątków tematycznych, w tym m.in. ochrony środowiska i adaptacji do zmian klimatu oraz partycypacji publicznej. Nowa Krajowa Polityka Miejska 2030(2022) wyeksponowała wielopoziomowe współzarządzanie i jego znaczenie dla wzmacniania zdolności miast i miejskich obszarów funkcjonalnych do zrównoważonego rozwoju, polepszania jakości życia mieszkańców i budowania odporności na obserwowane zmiany klimatu.

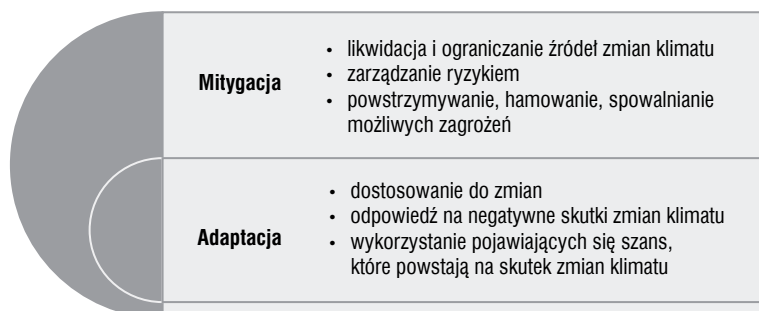
Adaptacja miast do zmian klimatu czy budowanie odporności nie były dotychczas w polu zainteresowań miast, a ochrona środowiska, jako zadanie własne, była jednym z sektorowych obszarów działalności miast. Środowisko, jego ochrona i jakość, nie było priorytetem dla władz miast i nawet samych mieszkańców, pełniło ono służebną rolę wobec społeczeństwa i gospodarki. Ta sytuacja zaczęła się zmieniać wraz ze wzrostem skali niekorzystnych oddziaływań czynników antropogenicznych i uwzględniania w procesach rozwojowych elementów jakościowych m.in. jakość życia, jakość środowiska (Legutko-Kobus et al., 2020; Szmigiel-Rawska, 2017). Identyfikowane problemy zmian klimatu i ich skutków, dostrzegane przez coraz większą liczbę mieszkańców miast, znalazły odzwierciedlenie w szerokim spectrum

działań i inicjatyw proklimatycznych ruchów miejskich, organizacji pozarządowych czy samych mieszkańców. Tym bardziej potrzeba budowania partnerstwa stała się niezbędna wobec nieudolności pojedynczych sektorów: prywatnego, publicznego i pozarządowego w realizacji efektywnej polityki (Landry, 2013) w obliczu identyfikowanego kryzysu klimatycznego.

Naprzeciw tym oczekiwaniom wychodzi MPK, której źródeł należy się doszukiwać w ewolucji podejścia do polityki ochrony środowiska oraz wzroście aktywności obywatelskiej. Podejście do kwestii zmian klimatu i definiowania MPK jest efektem wielu identyfikowanych procesów zachodzących w regionie, mieście i jego obszarze funkcjonalnym, oraz problemów środowiskowych (niskiej jakości powietrze, zagrożenia naturalne), społecznych (obniżenie jakości życia, ubóstwo energetyczne) i gospodarczych (wzrastające koszty energii elektrycznej, nieefektywna gospodarka energetyczna). Nie bez znaczenia jest reakcja społeczności lokalnych, władz lokalnych, instytucji publicznych i podmiotów gospodarczych na powyższe uwarunkowania, która była i jest mocno determinowana indywidualnymi cechami miasta oraz jego historią (ścieżką rozwoju) gospodarczą i społeczną oraz polityczną.

Polityka klimatyczna, w tym MPK, mimo iż w wielu aspektach jest tożsama z polityką ochrony środowiska, nie jest jednak jej synonimem. Obejmuje swym zasięgiem zainteresowań szerokie spectrum problemów ochrony klimatu, przeciwdziałania zmianom klimatu oraz niezbędnych interwencji będących odpowiedzią na ryzyka i zagrożenia klimatyczne. Również rosnąca świadomość zmian klimatu i ich konsekwencji stanowi przyczynek do formułowania celów polityki klimatycznej oraz konkretnych działań (Leksykon polityki klimatycznej, 2025).

W miejskiej polityce klimatycznej kluczowa jest synchronizacja działań mitygacyjnych, tj. łagodzących, ograniczających źródła zmian, służących zmniejszeniu antropopresji klimatycznej oraz działań adaptacyjnych, tj. przystosowania do zachodzących zmian klimatu (Thacker et al., 2019; Jacobson et al., 2020; Sharifi, 2021). Adaptacja jest procesem dostosowania się do obecnych lub oczekiwanych warunków klimatycznych i ich skutków w celu zmniejszenia lub uniknięcia negatywnych konsekwencji. Potencjał adaptacyjny oznacza natomiast zdolność miasta do dostosowania się do zmian klimatu, zarówno do poradzenia sobie z negatywnymi skutkami tych zmian, jak i wykorzystania szans, jakie powstają na skutek zmieniających się warunków. Mitygacja stanowi natomiast o zarządzaniu ryzykiem, oznacza hamowanie, spowalnianie, powstrzymywanie, powściąganie, łagodzenie zagrożeń i ich źródeł. Istotą jest, aby podejmowane działania mitygacyjne i adaptacyjne miały charakter komplementarny i wzmacniający (synergiczny) (Otto et al., 2021) (zob. rysunek 2).

Rysunek 2. Miejska polityka klimatyczna

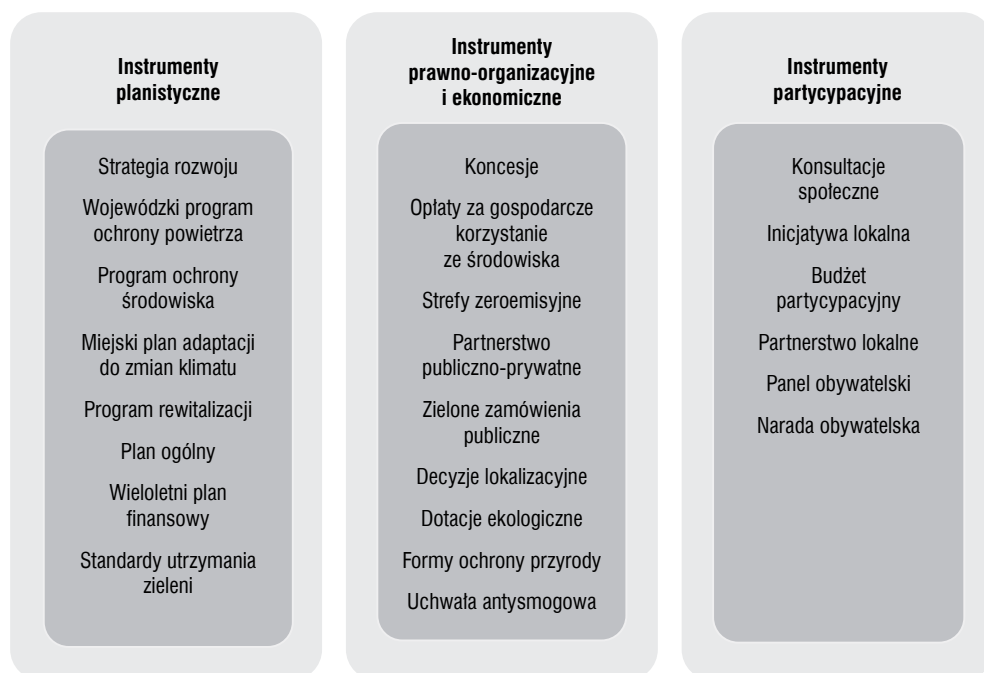
Źródło: opracowanie własne.

Powyższe działania odgrywają kluczowe znaczenie dla budowania odporności miasta, która oznacza „mierzalną zdolność każdego systemu miejskiego, nie wyłączając jego mieszkańców, do zapewnienia ciągłości funkcjonowania, także podczas sytuacji krytycznych i nieoczekiwanych” (UN-Habitat, 2018: 13). MPK powinna zatem zapewnić warunki do sprawnego działania miasta pomimo występujących turbulencji (kryzysów, zagrożeń), do czasu ich „wyciszenia”, przeformułowania czy adaptacji do nowych warunków. W efekcie MPK nie ma charakteru statycznego ani deklaratywnego, jest dynamicznym procesem zarówno w fazie formułowania, jak i realizacji i musi być rozpatrywana jako ciąg zdarzeń obiektywnie ze sobą powiązanych. Jak pisze Pike et al. (2010: 68), aby osiągnąć cele skupione na odporności i adaptacji, „inteligentne przywództwo instytucjonalne” musi identyfikować i przygotowywać się na szybkie zmiany i reagować na nie. Nie chodzi zatem o proste rozwiązania z zakresu miejskiego zarządzania kryzysowego czy interwencje *ad hoc*, ale o nowe modele zarządzania – współzrządzenie klimatyczne (*urban climate governance*) (Loorbach, 2010) oraz metody i narzędzia miejskiej polityki klimatycznej. Poziom i zakres polityki miejskiej determinowany jest niepewnością. W tym kontekście znaczenia nabiera wykorzystanie zróżnicowanych i komplementarnych instrumentów polityki rozwoju miasta, obligatoryjnych i fakultatywnych, strategicznych i operacyjnych, prawnych, ekonomicznych i oddziaływania psychospołecznego, dostosowanych do występujących warunków i potrzeb (zob. rysunek 3). Zgodnie z powyżej przedstawianymi odwoływaniami do literatury i dokumentów strategicznych, szczególną rolę przypisuje się tym, które angażują społeczność lokalną na etapie zarówno przygotowania, jak i realizacji działań.

Jedną z form takiego włączania jest PO, który może być traktowany jako narzędzie MPK pełniące komplementarne funkcje: funkcję edukacyjną – budowania wiedzy i świadomości ekologicznej; funkcję inspiracyjną i koordynacyjną – wyznaczania celów i kierunków działań; funkcję motywacyjną – zwiększającą poparcie

społeczne i legitymizacje dla ambitnych rozwiązań klimatycznych. W efekcie coraz częściej polskie miasta sięgają po PO i inne instrumenty partycypacyjne, jak chociażby narady obywatelskie (Ostrowska et al., 2024), budżety partycypacyjne (Bernaciak, Rzeńca i Sobol, 2017; Cabannes, 2021), w celu współtworzenia miejskich polityk klimatycznych.

Rysunek 3. Przegląd instrumentów miejskiej polityki klimatycznej

Źródło: opracowanie własne.

II Łódzki Panel Obywatelski – studium przypadku

Łódź dwukrotnie podjęła się organizacji PO. Pierwszy poświęcony był „Zieleni w mieście” (I ŁPO, 2020) i przypadł na okres pandemii, co wiązało się z jego reorganizacją i testowaniem tej formy konsultacji w warunkach kryzysu (Burlińska, 2024). Drugi PO miał na celu poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: „W jaki sposób zredukować szkodliwą emisję gazów cieplarnianych na terenie Łodzi o 55% do 2030 roku?” (październik 2022 – maj 2023). O ile w przypadku I ŁPO temat był konkretny i czytelny, o tyle w drugim wielowątkowe pytanie narzucało szeroki zakres merytoryczny, który został doprecyzowany poprzez realizowane podczas fazy edukacyjnej sesje tematyczne:

1. Gazy cieplarniane – diagnoza stanu i rozpoznanie problemu w Łodzi.
2. Emisja gazów cieplarnianych – konsekwencje dla miasta i jego mieszkańców, w tym dla ich zdrowia.
3. Ograniczanie emisji gazów cieplarnianych: w kierunku miasta neutralnego klimatycznie – przegląd dobrych praktyk w zakresie: transportu w mieście, gospodarki odpadami w mieście, budownictwa w mieście oraz energetyki w mieście.

Można powiedzieć, iż tak sformułowana tematyka II ŁPO stanowi istotę miejskiej polityki klimatycznej, w toku prac panelowych zostały bowiem zidentyfikowane problemy i ich źródła, które są pochodną emisji GHG, przedstawiono szerokie spektrum determinant zachodzących procesów oraz wypracowano w toku deliberacji niezbędne działania (rekommendacje) służące budowaniu neutralności klimatycznej oraz poprawie warunków życia w mieście poprzez działania mitygacyjne i adaptacyjne.

Warto podkreślić, iż wśród motywów wyboru przez władze Łodzi tematyki redukcji gazów cieplarnianych, czy mówiąc szerzej kwestii zmian klimatu, były oddolne inicjatywy łodzian, grup formalnych i nieformalnych, które domagały się podjęcia rzeczywistych działań, uzgodnionych z mieszkańcami (szerzej: Brzeziński, Jurczak i Rzeńca, 2024). Nie bez znaczenia był też fakt, iż Łódź znalazła się w grupie miast europejskich (spośród 377 aplikujących) realizujących Misję: Neutralne klimatycznie i inteligentne miasta, której celem jest transformacja systemowa miast w kierunku osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2030 r.³

Metodologia badania

Jak zostało to zaznaczone we wprowadzeniu, celem niniejszego artykułu jest określenie i ocena roli PO jako narzędzia kreowania MPK oraz stymulowania działań z zakresu mitygacji i adaptacji do zmian klimatu. Innymi słowy, rozważania przedstawione w ramach tekstu powinny dostarczyć odpowiedzi na główne pytanie badawcze, tj. czy PO może być skutecznym narzędziem kształtowania MPK? Poza pogłębioną kwerendą literaturową, dane empiryczne stanowiące podstawę analiz przedstawionych w dalszej części tekstu zebrane zostały m.in. w ramach realizacji II ŁPO. Paneliści dwukrotnie, na początku (*pretest*) i na końcu (*posttest*) panelu, wypełnili kwestionariusz, w którym znajdowały się pytania dotyczące: motywacji do udziału w II ŁPO, wiedzy na temat problematyki panelu, opinii na temat PO, gotowości do angażowania się w inne działania społeczne. Poza tym, uczestnicy na ostatnim spotkaniu zostali poproszeni o wypełnienie krótkiej ankiety ewaluacyjnej. Po zakończeniu

³ <https://netzerocities.eu/mission-cities/>

realizacji II ŁPO kontynuowano badania, m.in. po roku przeprowadzono, z grupą dziewięciu panelistów, zogniskowany wywiad grupowy (FGI). Zrealizowano także spotkanie z zaangażowanymi w realizację panelu ekspertami i przedstawicielami UMŁ w formie warsztatów przyszłościowych, aczkolwiek te dane nie będą wykorzystywane w ramach poniższej analizy. W trakcie przygotowania niniejszego tekstu przeprowadzana jest seria indywidualnych wywiadów pogłębionych z przedstawicielami miejskich urzędów oraz wybranych organizacji pozarządowych w miastach, w których zrealizowano PO.

W dalszej kolejności przedstawione zostaną wyniki dotyczące motywacji panelistów do udziału w II ŁPO, które zestawione zostaną z rezultatami uzyskanymi w FGI, w którym rozmawiano z badanymi o ich opiniach, refleksjach oraz źródłach satysfakcji z udziału w II ŁPO. Następnie przedstawione zostaną wyniki uzyskane przez uczestników w teście wiedzy realizowanym na początku i na końcu panelu. Zaprezentowane zostaną także opinie panelistów na temat PO oraz ich oceny II ŁPO w podziale na fazy: edukacyjną, deliberacyjną i część organizacyjną. Na końcu przedstawione zostaną sugestie i postulaty badanych z FGI, jak dostosować PO do ich potrzeb i oczekiwań. Przedstawione rezultaty nie są reprezentatywne dla wszystkich paneli obywatelskich realizowanych w Polsce, ale mogą być źródłem do dalszych rozważań, porównań oraz inspiracji, zarówno dla badaczy zajmujących się tą problematyką, jak i realizatorów i przedstawicieli władzy samorządowej.

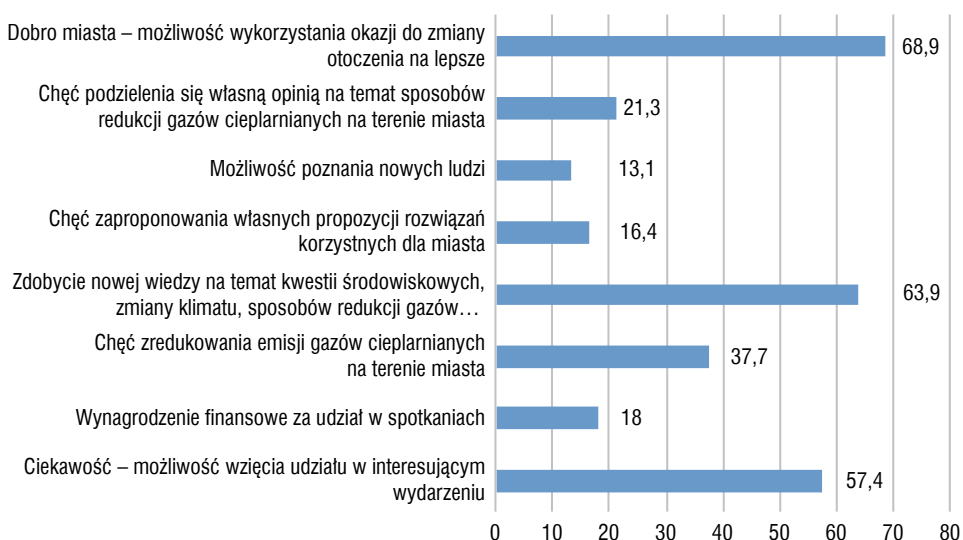
Rezultaty badania

Do udziału w II ŁPO wylosowano grupę 60 osób oraz 10 rezerwowych. W kwestionariuszu wypełnianym przez uczestników w ramach pierwszego spotkania panelu jedno z pytań dotyczyło motywacji do wzięcia udziału w II ŁPO. Uczestników poproszono o wskazania maksymalnie trzech z ośmiu czynników. Z uzyskanych odpowiedzi wynika, że główną deklarowaną motywacją uczestników było: dobro miasta – chęć zmiany otoczenia na lepsze (68,9%), zdobycie nowej wiedzy na temat kwestii środowiskowych i zmiany klimatu (63,9%) oraz ciekawość – możliwość wzięcia udziału w interesującym wydarzeniu (57,4%).

Niespełna rok od zakończenia II ŁPO uczestników FGI zapytano o ich główne źródło satysfakcji z udziału, aby porównać pierwotne oczekiwania z wrażeniami po panelu. Okazało się, że paneliści przede wszystkim podkreślali możliwość zdobycia nowej wiedzy. Jedna z badanych powiedziała: „Jak napisałam, poszerzona wiedza o problemach miasta z różnych dziedzin życia. Dużo rzeczy dowiedziałam się, tym bardziej, że nie jestem łodzianką” (R_7). Drugim najczęściej przywoływanym

wspomnieniem była możliwość poznania innych osób oraz ich punktów widzenia, co ilustruje kolejny cytat: „Mam to, że spotkanie się w grupie, w tak dużej grupie, to było dla mnie fajne. I poznanie punktu widzenia właśnie innych osób. To, że ja mam jakieś zdanie, to nie znaczy, że wszyscy muszą myśleć tak samo jak ja” (R_6). W zdecydowanie mniejszym stopniu akcentowano możliwość wpływania na miasto i decydentów, pojawiły się za to komentarze podkreślające walory edukacyjne i obywatelskie: „Ja napisałem: lekcja wychowania obywatelskiego i demokracji. Proszę pana, no na ten temat może byłoby dużo mówić, ale... Uważam, że takie panele to dobra rzecz” (R_5).

Rysunek 4. Motywacje uczestników do wzięcia udziału w II ŁPO (%)

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowując, deklarowaną motywacją panelistów do udziału w konsultacjach społecznych jest m.in. chęć wywarcia realnego wpływu na politykę miasta. Aczkolwiek uczestnicy II ŁPO w trakcie FGI przede wszystkim wspominali o zdobytej nowej wiedzy i poznanych osobach. Panelu nie postrzegali jedynie jako narzędzia współkształtowania polityki miejskiej. Było to dla nich wydarzenie społeczno-towarzystkowe, co wyjaśniali obecnym poziomem rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce: „Przechodzimy mówiąc kolokwialnie od zamordyzmu do społeczeństwa stricte obywatelskiego... Teraz jest kwestia, żeby przesunąć się w górę i teraz..., żeby z tych pomysłów korzystać i żeby miasto je realizowało. Im będzie bardziej korzystało i będzie więcej efektów, tym więcej osób będzie uważało, że to jest dobre rozwiązanie”. Skonstatować można, że to od miejskich decydentów zależeć będzie, czy

panele obywatelskie będą wydarzeniem społeczno-towarzyskim, czy staną się realnym narzędziem budowania polityki miasta, w tym w szczególności polityki klimatycznej. Aby stały się sprawczym mechanizmem, zgodnie z wypowiedzią badanego, ważne jest rzeczywiste wdrażanie wypracowywanych rekomendacji i wykorzystywanie zebranych opinii.

Niezależnie od sprawczości politycznej paneli, z doświadczeń łódzkich wynika, że są one dobrym narzędziem zwiększającym poziom wiedzy i świadomości mieszkańców. Uczestnicy FGI wskazywali w szczególności, że nabyli zróżnicowaną wiedzę oraz poznali nowych ludzi i wzięli udział w ciekawym wydarzeniu. Warto podkreślić, że poza deklaracjami, wzrost poziomu wiedzy panelistów potwierdza również porównanie wyników pretestu i posttestu. W kwestionariuszu znalazło się pytanie weryfikujące wiedzę uczestników z zakresu tematyki panelu i choć różnice między pomiarem początkowym i końcowym nie są duże, to jednak poniższe dane dowodzą, że uczestnictwo w II ŁPO miało realny wpływ na poziom wiedzy uczestników. Wyższy odsetek prawidłowych odpowiedzi odnotowano w przypadku każdego z poniższych stwierdzeń (zob. tabela 1). Co więcej średnia pretestu wyniosła 0,80, natomiast posttestu 0,86. Nie jest to zmiana duża, aczkolwiek biorąc pod uwagę niski poziom skomplikowania stwierdzeń, wydaje się ona ważna.

Tabela 1. Odsetek prawidłowych odpowiedzi w preteście i postteście (%)

	Pretest	Posttest
Dwutlenek węgla (CO ₂) to główny gaz cieplarniany	84,1	90,2
Odpady biologiczne (BIO) stanowią ok. 30% odpadów produkowanych w gospodarstwach domowych	69,8	77,0
Liczba samochodów osobowych przypadających na 1000 mieszkańców Łodzi w 2021 roku, według Głównego Urzędu Statystycznego, wynosiła ponad 700	77,8	80,3
Przed wymianą źródła ciepła w budynku należy przeprowadzić jego termomodernizację	82,5	85,2
Możemy ograniczyć ogrzewanie w domu/w mieszkaniu, nie zastawiając kaloryferów meblami	84,1	95,1

Źródło: opracowanie własne.

Co więcej, w trakcie FGI o nabyciu nowej wiedzy wspomniało siedem z dziewięciu osób uczestniczących w badaniu. Jeden z badanych podsumował to stwierdzeniem: „Dużo fachowej wiedzy” (R_5). Choć pojawiły się też opinie mówiące o konieczności dostosowania treści do odbiorców: „Dostosowanie treści do odbiorcy, który nie jest specjalistą i nie potrzebuje schematu procesu, bo te slajdy, podejrzewam, że eksperci nasi mieli ze wcześniejszych swoich opracowań i trudno się dziwić... Myślę, że powinni je lepiej przygotować, ze skupieniem na odbiorcy, który często jest różny... Krótsze i merytorycznie wcześniej zredagowane” (R_6). W kontekście syntetyzowania

treści, a także fali fake newsów oraz kryzysu autorytetów, warto przedstawić jeszcze jedną wypowiedź, z której wynika, że paneliści darzyli ekspertów wysokim poziomem zaufania i nie oczekiwali od nich rozbudowanych wykładów, tylko praktycznych sugestii: „Podsumowanie byłoby dobre. To dlaczego coś jest prawdą. Ja wezmę, co ekspert mówi jako fakt, on nie musi mi tłumaczyć procesu” (R_1).

Panelistów dwukrotnie poproszono także o ustosunkowanie się do kilku stwierdzeń, w tym tych w poniższej tabeli (zob. tabela 2). Badani korzystali z 5-punktowej skali, na której 1 oznaczało „zdecydowanie się nie zgadzam”, a 5 – „zdecydowanie się zgadzam”. Wyniki między pomiarami znacząco się nie różnią, po zakończeniu II ŁPO wyższy odsetek osób uznał, że: PO to dobry sposób współpracy władz miasta z mieszkańcami oraz daje mieszkańcom możliwość wprowadzenia realnych zmian w mieście. Natomiast zmniejszył się odsetek osób, które zdecydowanie zgodziły się ze stwierdzeniem, że w miastach powinno organizować się więcej paneli.

Tabela 2. Opinie na temat paneli obywatelskich przed i po II ŁPO (%)

	Pretest					Posttest				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Panel obywatelski to dobry sposób współpracy władz miasta z mieszkańcami	4,8	1,5	3,2	23,8	66,7	1,6	0,0	0,0	19,7	78,7
Panel obywatelski daje mieszkańcom możliwość wprowadzenia realnych zmian w swoim mieście	3,2	4,8	13,0	40,3	38,7	1,6	4,9	11,5	36,1	45,9
W miastach powinno się organizować więcej paneli obywatelskich	6,5	0,0	0,0	21,0	72,5	1,6	0,0	4,9	31,1	62,4

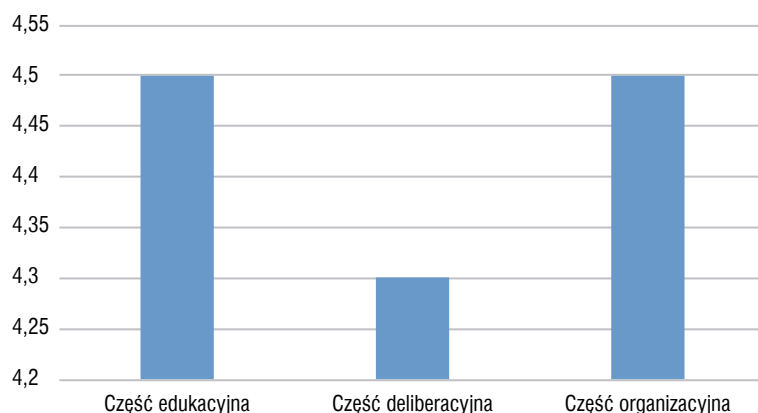
Źródło: opracowanie własne.

Nieznaczone zróżnicowanie może dowodzić, że uczestnikami były osoby społecznie aktywne. W tym miejscu należy zaznaczyć, że paneliści w ramach II ŁPO samodzielnie zgłaszali chęć swojego uczestnictwa. I choć na dalszym etapie z grupy chętnych wylosowano grupę panelistów bliską strukturze Łodzi pod względem wybranych cech społeczno-demograficznych, to i tak nie zmienia to faktu, że w pierwszym kroku dana osoba sama musiała wypełnić i przesłać formularz. A jak zauważa Aneta Krzewińska (2017), do udziału w konsultacjach społecznych zgłaszają się zwykle tzw. odważni mieszkańcy, czyli osoby posiadające wiedzę o mieście, czas i gotowość do rozmowy z obcymi, w tym prezentacji własnych poglądów. Przypuszczać można, że dla tej grupy osób większość form umożliwiających współdecydowanie i współzarządzanie jest pozytywnie oceniana.

Z kolei nieco niższy odsetek osób uważających, że zdecydowanie powinno się więcej organizować paneli obywatelskich, tłumaczyć można m.in. poprzez wyniki

uzyskane w ankiecie ewaluacyjnej. Panelistów poproszono o ocenę kilku elementów (19 stwierdzeń) składających się na fazę edukacyjną, deliberacyjną i część organizacyjną za pomocą 5-stopniowej skali ocen.

Rysunek 5. Średnie wyniki ocen poszczególnych elementów II ŁPO

Źródło: opracowanie własne.

Choć średnie ocen poszczególnych elementów są zadowalające, to jednak wyróżnia się ocena części deliberacyjnej. Zarówno w ankiecie ewaluacyjnej, jak i w FGI paneliści wspominali, że ta faza była zbyt krótka, a grupy dyskusyjne zbyt liczne (15 osób), co uniemożliwiało pogłębioną dyskusję. Wydaje się, że sama dyskusja, a raczej idea deliberacji, polegająca na zbiorowym namyśle, wymianie argumentów oraz próbie wypracowania konsensusu dla części uczestników panelu wydała się zbyt obca i skomplikowana, co potwierdza tezę Krzewińskiej (2017) o niskim poziomie kultury dialogu i akulturacji idei deliberacji.

Podsumowanie i wnioski

Zmiany klimatyczne stały się faktem, w konsekwencji oczywista staje się konieczność opracowywania MPK. Ta zgodnie z przedstawionymi w tekście argumentami powinna być współtworzona społecznie w oparciu o dialog (Miształ, 2014). Wszakże, jak zauważa Beatley (1998), tylko społeczeństwo zrównoważone, współtworzące miasto poprzez świadome wybory, zaangażowanie obywatelskie oraz realnie ograniczające swoje presje, buduje siłę miasta i jego zdolności do adaptacji do zmian. Co więcej, choć identyfikowane problemy zmiany klimatu i ich skutki dostrzegane są przez coraz większą liczbę mieszkańców miast, co odzwierciedla się w inicjowa-

nych i podejmowanych działaniach proklimatycznych ruchów miejskich i organizacji pozarządowych, to jednak dla części społeczności miejskiej działania adaptacyjne mogą wiązać się ze znacznymi kosztami społecznymi i ekonomicznymi. Te z kolei prowadzić mogą do nieporozumień i konfliktów, stąd niezmiernie istotne jest włączanie jak największej liczby interesariuszy w procesy współtworzenia MPK, aby osiągnąć możliwie szeroki społeczny konsensus, a także stworzyć możliwość kreowania innowacyjnych rozwiązań (Misztal, 2014: 57). W tym kontekście jednym z możliwych narzędzi jest PO. Ta i inne techniki partycypacyjne przyczyniają się do podniesienia wiedzy i świadomości mieszkańców, ich integracji, a także zwiększenia poparcia społecznego i legitymizacji dla wypracowywanych rozwiązań (Roberts, 2004; Muradova et al., 2020). Uczestnictwo mieszkańców i innych podmiotów w sprawach ważnych dla miasta (gminy) może owocować także interesującymi i kreatywnymi sposobami rozwiązania lokalnych problemów czy wdrażaniem innowacji rozwiązań (Boryczka, 2016). Wskazanych 39 rekomendacji (przegłosowanych, ponad 80% panelistów opowiedziało się za realizacją) to artykułowane potrzeby łódzian kluczowe dla funkcjonowania miasta jako całości (np. stworzenie i wdrożenie aplikacji ułatwiającej gospodarowanie odpadami, rozbudowa systemu taryfy przystankowej (taryfy dynamicznej) wraz z jego promocją wśród mieszkanki i mieszkańców). Wiele z nich poświęcone jest trudnym tematom, wyraźnie eksponując specyfikę Łodzi i warunki jej rozwoju, np. kwestie obiektów zabytkowych i termomodernizacji etc. (Raport podsumowujący..., 2023).

Z badań przeprowadzonych w ramach II ŁPO wynika, że uczestnicy panelu postrzegali go nie tylko jako przestrzeń do integracji, nawiązywania kontaktów społecznych oraz interesujących dyskusji, lecz również podkreślali istotność poruszanych tematów i wypracowanych zaleceń. Co więcej, jedną z głównych motywacji do wzięcia udziału w panelu było „dobro miasta” i chęć przyczynienia się do poprawy jego funkcjonowania. Problematyka panelu, choć trudna i rozległa, spotkała się z dużym zainteresowaniem łódzian. Jego wieloobszarowość (transport, odpady, budownictwo, energetyka), wynikająca ze specyfiki głównych źródeł zmian klimatu (GHG), możliwości ich ograniczania oraz adaptacji do zmian klimatu, powodowała, że z merytorycznego punktu widzenia był to proces skomplikowany. Jednocześnie paneliści mogli uzyskać wiedzę z zakresu MPK i jej znaczenia dla funkcjonowania miasta i jego obywateli, co potwierdzają przedstawione wyżej wyniki, a także poniższy komentarz z ankiet ewaluacyjnych: „Bardzo dziękuję za uczestnictwo w bardzo ciekawym projekcie, licząc na więcej. Edukowanie uważam za najważniejszą rzecz”. PO w opinii łódzkich panelistów nie jest partycypacją dla partycypacji (Miessen, 2013). Uznali oni, że jest to dobry sposób współpracy władz lokalnych z mieszkańcami, a także narzędzie dające mieszkańcom możliwość wprowadzenia realnych zmian w swoim

mieście. Ponadto, jego efekty w postaci podjętych decyzji (rekomendacji) mogą być identyfikowane i na bieżąco monitorowane.

Odwołując się do celu niniejszego artykułu, stwierdzić należy, że odpowiednio zrealizowany PO może być narzędziem kreowania MPK oraz stymulowania działań z zakresu mitygacji i adaptacji do zmian klimatu. Natomiast trudno jednoznacznie odpowiedzieć, czy jest skutecznym narzędziem, gdyż w tym kontekście niezbędny jest czas potrzebny do oceny rezultatów wynikających z wdrażanych rekomendacji. Na pewno jest to narzędzie zapraszające i mobilizujące do wspólnego działania poprzez poszukiwanie odpowiedzi na stawiane w ramach tytułów paneli pytania. Zauważyć wszakże należy, że tematy PO realizowane w polskich miastach podejmują kluczowe kwestie z zakresu miejskiej polityki klimatycznej, przy czym często ich tytuły formułowane są jako pytanie: „Jak lepiej przygotować Gdańsk na wystąpienie ulewnych opadów deszczu?” (2016) lub „Co zrobić, aby oddychać czystym powietrzem” (2018) w przypadku Lublina.

Ponadto, panele realizowane w wielu polskich miastach (Sobol, 2024) oraz na arenie międzynarodowej stały się też swoistą modą, jak swego czasu budżety obywatelskie, i są niejako wizytówką miast podejmowania działań na rzecz ochrony klimatu. Instrumenty partycypacyjne pełnią rolę komplementarną w stosunku do innych narzędzi i mogą stymulować wdrażanie innowacyjnych rozwiązań oraz wskazywać kierunki pożądanых zmian. Potwierdza to przegląd tematów zrealizowanych PO na portalu Participedia.net, wśród ponad 500 case'ów znaleźć można opisy paneli dotyczących demokracji, ochrony zdrowia, równości płci czy nawet Brexitu.

Oświadczenie o wkładzie poszczególnych autorów

Wszyscy wymienieni autorzy wnieśli znaczący, bezpośredni i intelektualny wkład w artykuł i zatwierdzili go do publikacji.

Oświadczenie o konflikcie interesów

Autorzy deklarują, że badanie zostało przeprowadzone przy braku jakichkolwiek powiązań komercyjnych lub finansowych, które można by zinterpretować jako potencjalny konflikt interesów.

Oświadczenie o etyce badawczej

Autorzy poświadczają, że opublikowane w tekście badania zostały przeprowadzone zgodnie z etyką badawczą afiliowanej uczelni.

Bibliografia

- Beatley, T. (1998). *The Vision of Sustainable Communities*. W: *Cooperating with Nature: Confronting Natural Hazards with Land-use Planning for Sustainable Communities*, R.J. Burby (Ed.). Washington: Joseph Henry Press.
- Becker, J., Chasin, F., Rosemann, M., Beverungen, D., Priefer, J., Brocke, J. vom, Matzner, M., del Rio Ortega, A., Resinas, M., Santoro, F., Song, M., Park, K., Ciccio, C. (2023). City 5.0: Citizen Involvement in the Design of Future Cities, *Electronic Markets*, 33(10). <https://doi.org/10.1007/s12525-023-00621-y>.
- Bernaciak, A., Rzeńca, A., Sobol, A. (2017). Participatory Budgeting as a Tool of Environmental Improvements in Polish Cities, *Economic and Environmental Studies*, 17(4). <https://doi.org/10.25167/ees.2017.44.16>.
- Boryczka, E. (2016). Partycypacja społeczna. W: *EkoMiasto#Społeczeństwo. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miast* (115–154), A. Nowakowska, Z. Przygodzki, A. Rzeńca (red.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Burlińska, A. (2024). Łódzki Panel Obywatelski „Zieleń w mieście” – jak rozwijać partycypację społeczną, gdy kryzysy nawarstwiają się? W: *Społeczny udział w tworzeniu miejskiej polityki klimatycznej. Przykład Łodzi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Cabannes, Y. (2021). Contributions of Participatory Budgeting to Climate Change Adaptation and Mitigation: Current Local Practices Across the World and Lessons from the Field, *Environment and Urbanization*, 33(2): 356–375. <https://doi.org/10.1177/09562478211021710>.
- Cohen, T. (2012). Can Participatory Emissions Budgeting Help Local Authorities to Tackle Climate Change?, *Environmental Development*, 2. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2012.03.016>.
- Dalton, R.J. (2004). *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J.S. et al. (2019). The Crisis of Democracy and the Science of Deliberation, *Science*, 363: 1144–1146. <https://doi.org/10.1126/science.aaw2694>.
- Escobar, O., Elstub, S. (2017). *Forms of Mini-Publics: An Introduction to Deliberative Innovations in Democratic Practice*, *Research and Development Note*, <https://www.newdemocracy.com.au/2017/05/08/forms-of-mini-publics/> (dostęp: 29.02.2024).
- Ejsing, M., Veng, A., Papazu, I. (2023). Green Politics Beyond the State: Radicalizing the Democratic Potentials of Climate Citizens' Assemblies, *Climatic Change*, 176: 73. <https://doi.org/10.1007/s10584-023-03550-z>.
- ESPON. (2014). *Towards Better Territorial Governance in Europe*, https://archive.espon.eu/sites/default/files/attachments/ESPON_Governance_Handbook.pdf.
- European Commission (EC). (2023). *Special Eurobarometer 538: Climate change – Report*. Directorate-General for Climate Action. Publications Office of the European Union.
- Fortuniak, K. (2024). Miasta a efekt cieplarniany w świetle współczesnych ustaleń naukowych. W: *Społeczny udział w tworzeniu miejskiej polityki klimatycznej. Przykład Łodzi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- George, P. (1956). *Miasto*. Warszawa: PWN.

- Gerwin, M. (2018). *Panele obywatelskie. Przewodnik po demokracji, która działa*. Kraków: Fundacja Otwarty Plan.
- Grimm, N.B., Faeth, S.H., Golubiewski, N.E., Redman, Ch.L., Wu, J., Bai, X., Briggs, J.M. (2008). Global Change and the Ecology of Cities, *Science*, 319(5864). <https://doi.org/10.1126/science.1150195>.
- Grygień, J. (2022). Innowacje demokratyczne – między deliberacją i partycypacją obywatelską, *Sensus Historiae*, 46(1): 169–184.
- Hu, M., Lagerstedt Wadin, J., Lo, H., Huang, J-Y. (2016). Transformation Toward an Eco-City: Lessons from Three Asian Cities, *Journal of Cleaner Production*, 123: 77–87. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.09.033>.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). 2021. *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, P. Masson-Delmotte, V.A. Zhai, S.L. Pirani, C. Connors, S. Péan, N. Berger, Y. Caud, L. Chen, M.I. Goldfarb, M. Gomis, K. Huang, E. Leitzell, J.B.R. Lonnoy, T.K. Matthews, T. Maycock, O. Waterfield, R. Y. Yelekçi, B. Zhou (Eds.). Cambridge (UK)–New York (USA): Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009157896>.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). 2022. *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, P.R. Shukla, J. Skea, R. Slade, A. Al Khouradji, R. van Diemen, D. McCollum, M. Pathak, S. Some, P. Vyas, R. Fradera, M. Belkacemi, A. Hasija, G. Lisboa, S. Luz, J. Malley (Eds.). Cambridge (UK)–New York (USA): Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009157926>.
- Jewtuchowicz, A. (2005). *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Joss, S. (2010). Eco-cities: A Global Survey 2009, *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 129: 239–250. <https://doi.org/10.2495/SC100211>.
- Joss, S. (2011) Eco-cities: the Mainstreaming of Urban Sustainability: Key Characteristics and Driving Factors, *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 6(3): 268–285. <https://doi.org/10.2495/SDP-V6-N3-268-285>.
- Joss, S., Tomozeiu, D., Cowley, R. (2012). Eco-city Indicators: Governance Challenges, *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 155: 109–120. <https://doi.org/10.2495/SC120101>.
- Juchacz, P.W. (2006). *Demokracja. Deliberacja. Partycypacja. Szkice z teorii demokracji ateńskiej i współczesnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Krajowa Polityka Miejska 2023*. (2015). Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa. https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/74967/Krajowa_Polityka_Miejska_2023.pdf.
- Krajowa Polityka Miejska 2030*. (2022). Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, Warszawa. <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/polityka-miejska>
- Landry, Ch. (2013). *Kreatywne miasto*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.

- Lang, A. (2007). But Is It for Real? The British Columbia Citizens' Assembly as a Model of State-Sponsored Citizen Empowerment, *Politics & Society*, 35(1): 35–70. <https://doi.org/10.1177/0032329206297147>.
- Lavorel, S., Locatellim B., Colloff, M.J., Bruley, E. (2020). Co-producing Ecosystemservices for Adapting to Climate Change, *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological sciences*, 375: 20190119. <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2019.0119>.
- Lacelle-Webster, A., Warren, M. (2021). Citizens' Assemblies and Democracy. W: *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1975>.
- Legutko-Kobus, P., Rzeńca, A., Skubała, P., Sobol, A. (2020). *Miasta i ich mieszkańcy w obliczu wyzwań adaptacji do zmian klimatu*. Warszawa: Studia KPZK PAN.
- Legutko-Kobus, P., Rzeńca, A., Sobol, A. (red.) (2025). *Leksykon polityki klimatycznej*. Białystok: Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko. <https://doi.org/10.34659/leksykon.2025>.
- Lewińska, J. (2000). *Klimat miasta. Zasoby, zagrożenia, kształtowanie*. Kraków: Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej.
- Loorbach, D. (2010). Transition Management for Sustainable Development: a Prescriptive, Complexity Based Governance Framework, *Governance*, 23(1): 161–183.
- Maxwell, S.L., Fuller, L.A., Brooks, T.M., Watson, J.E.M. (2016). The Ravages of Guns, Nets and Bulldozers, *Nature*, 536: 143–145.
- Miessen, M. (2013). *Koszmar partycypacji*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.
- Malhi, Y., Franklin, J., Seddon, N., Martin S., Turner M.G., Field, Ch.B., Knowlton, N. (2020). Climate Change and Ecosystems: Threats, Opportunities and Solutions, *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological sciences*, 375: 20190104. <http://doi.org/10.1098/rstb.2019.0104>.
- Ministerstwo Klimatu i Środowiska. (2022). *Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski*. Wrocław: Grupa Badawcza DSC Sp. z o.o., <https://www.gov.pl/web/edukacja-ekologiczna/badania-swiadomosci-ekologicznej> (dostęp: 27.01.2025).
- Misztal, W. (2014). Czy w Polsce potrzebny jest dialog obywatelski? W: *Dialog obywatelski. Formy, mechanizmy, bariery i perspektywy rozwoju* (49–58), M.W. Sienkiewicz, M. Sidor (red.). Lublin: Wydawnictwo Centrum Rozwoju Lokalnego.
- Muradova, L., Walker, H., Colli, F. (2020). Climate Change Communication and Public Engagement in Interpersonal Deliberative Settings: Evidence from the Irish Citizens' Assembly, *Climate Policy*, 20(10): 1322–1335. <https://doi.org/10.1080/14693062.2020.1777928>.
- Nowakowska, A. (2017). *Terytorializacja rozwoju i polityki regionalnej*. Warszawa: Biuletyn KPZK PAN.
- OECD. (2020). *Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave*. Paryż: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/339306da-en>.
- Otto, A., Kern, K., Haupt, W., Eckersley, P., Thieken, A.H. (2021). Ranking Local Climate Policy: Assessing the Mitigation and Adaptation Activities of 104 German Cities, *Climatic change*, 167(5). <https://doi.org/10.1007/s10584-021-03142-9>.
- Participedia.net. (b.d.). <https://participedia.net/search?&query=citizens%27%20assembly> (dostęp: 27.01.2025).

- Pike, A., Dawley, S., Tomaney, J. (2010). Resilience, Adaptation and Adaptability, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 153–167.
- Raport podsumowujący II Łódzki Panel Obywatelski (2023). <https://uml.lodz.pl/panel-obywatelski/ii-lodzki-panel-obywatelski/raport/>
- Roberts, N. (2004). Public Deliberation in an Age of Direct Participation, *American Review of Public Administration*, 34(4): 315–353.
- Rosemann, M., Becker, J., Chasin, F. (2021). City 5.0, *Business & Information Systems Engineering*, 63: 71–77. <https://doi.org/10.1007/s12599-020-00674->
- Rosenzweig, C., Solecki, W.D., Romero-Lankao, P., Mehrotra, S., Dhakal, S., Ali Ibrahim, S. (Eds.) (2018). *Climate Change and Cities*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316563878>.
- Sauve, S., Bernard, S., Sloan, P. (2016). Environmental Sciences, Sustainable Development and Circular Economy: Alternative Concepts for Trans-Disciplinary Research, *Environmental Development*, 17: 48–56. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2015.09.002>.
- Seto, K.S., Solecki, W., Griffith, C. (Eds.) (2015). *The Routledge Handbook of Urbanization and Global Environmental Change*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315849256>.
- Sharifi, A. (2021). Co-Benefits and Synergies between Urban Climate Change Mitigation and Adaptation Measures: A Literature Review, *Science of The Total Environment*, 750. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.141642>.
- Sobol, A. (2024). Climate Change as the Subject of Citizens' Assemblies in Polish Cities, *Environmental Protection and Natural Resources*, 35/1(99): 1–9. <https://doi.org/10.2478/oszn-2024-0002>.
- Szmigiel-Rawska, K. (2017). Mechanizmy polityki klimatycznej polskich samorządów, *Studia Lokalne i Regionalne*, 1(67): 48–64. <https://doi.org/10.7366/1509499516703>.
- Thacker, S., Adshead, D., Fay, M., Hallegatte, S., Harvey, M., Meller, H., O'Regan, N., Rozenberg, J., Watkins, G., Hall, J.W. (2019). Infrastructure for Sustainable Development, *Nature Sustainability*, 2(4). <https://doi.org/10.1038/s41893-019-025>.
- Tomozeiu, D., Joss, S. (2014). Adapting Adaptation: the English Eco-town Initiative as Governance Process, *Ecology and Society*, 19(2): 20. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-06411-190220>.
- United Nations (UN). (2016). *New Urban Agenda*, New York: United Nations, <http://habitat3.org/the-new-urban-agenda/> (dostęp: 27.01.2025).
- UN-Habitat (2018). *City Resilience Profiling Tool*, <https://unhabitat.org/sites/default/files/2021/01/crpt-guide.pdf>.
- Urząd Miasta Łodzi (UML, II Łódzki Panel Obywatelski, <https://uml.lodz.pl/panel-obywatelski/ii-lodzki-panel-obywatelski/>